

Vita Petrušauskaitė

Romų tautinės mažumos padėties ir integracijos vertinimo tyrimas

Tyrimas atliktas pagal sutartį su Lietuvos Respublikos kultūros ministerija Nr. VP-133, pasirašytą 2014 m. gruodžio 10 d.

2014 12 17

II. SITUACIJOS ANALIZĖ

2.1 Romų istorija Lietuvoje

1. Lietuvoje romų istorija siekia daugiau nei 500 metų – istoriniuose darbuose, aptariančiuose senąją Lietuvos romų istoriją, sutariama, kad pirmieji romai į LDK žemes atvyko XV a. viduryje. XVII–XVIII a. dokumentai liudija LDK buvus gana gausią romų bendruomenę – daugelis romų tuo metu jau nebeklajojo, vertėsi amatais, žemdirbyste bei sėsliai gyveno miesteliuose, kaimuose ir dvaruose. Įvykus Lietuvos–Lenkijos valstybės padalijimams ir po jų prasidėjusių neramumų metu, nemaža dalis romų išvyko iš Lietuvos teritorijos ir 1840 m. gyventojų surašymo metu užfiksuotas itin mažas krašte gyvenančių romų skaičius – tik 70 šeimų. Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940) romų kultūros tyrinėtojo Izidoriaus Kisino teigimu, romų grupę sudarė apie 1,500 žmonių, kurie buvo visateisiai Lietuvos Respublikos piliečiai ir ėmė sėsliai kurtis Lietuvos miesteliuose ir valsčiuose.¹

2. Antrojo pasaulinio karo ir pokario įvykiai skaudžiai palietė Lietuvos romų bendruomenę – nacių okupacijos laikotarpiu romai buvo viena iš labiausiai nukentėjusių Lietuvos gyventojų grupių. Okupacijos metu žuvo mažiausiai 500 romų kilmės asmenų, t.y. faktiškai kas trečias Lietuvos romas. Šimtai romų buvo deportuoti darbams į karines gamyklas ir koncentracijos stovyklas, dalis jų karo pabaigoje atsidūrė masinio naikinimo stovyklose. Po karo dauguma išgyvenusių deportuotų romų sugrįžo į Lietuvą.² Pokariu Lietuvos romų gyvenimą labiausiai paveikė 1956 m. priimtas SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl valkataujančių čigonų įtraukimo į darbus“, klajoklinį romų gyvenimo būdą faktiškai paskelbęs už įstatymo ribų. Tuo metu daugelis romų buvo aprūpinti būstu, paprastai vieno kambario butais barakinio tipo namuose be vandentiekio ir sanitarinių įrengimų.³

3. Nuo 1990 m. atkūrus Lietuvos Respublikos nepriklausomybę, Lietuvoje etninių mažumų teises apibrėžia Konstitucijos straipsniai, suteikiantys teisę puoselėti savo kalbą, kultūrą ir papročius (37, 45 str.) ir nustatantys asmenų lygiateisiškumo principą (29 str.). Romų etninės

¹ Simoniukštytė, A. (2007). Lietuvos romai: tarp istorijos ir atminties. *Lietuvos etnologija. Socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 6 (15), 123–154.

² Toleikis, V. (2001). *1941–1944 m. nacių okupacija. Holokaustas ir kiti nacių nusikaltimai. Nežydų persekiojimas. Lietuvos čigonai nacistinės okupacijos metais*. Darbas paskelbtas Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti interneto puslapyje: <http://www.komisija.lt/lt/body.php?&m=1183458712>.

³ Simoniukštytė, A. (2007). Lietuvos romai: tarp istorijos ir atminties. *Lietuvos etnologija. Socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 6 (15), 123–154.

Žr. taip pat Vedomosti Verchovnogo Soveta SSSR. (1956). *Statja 450*. 21 (863): 547.

grupės integracijos į Lietuvos visuomenę problemoms didesnis dėmesys imtas skirti nuo 2000 m., kuomet buvo patvirtinta pirmoji romų integracijos programa.⁴

2.2 Lietuvos romų demografiniai bruožai 2011 m.

4. Lietuvoje gyvenančių romų bendruomenė nėra labai gausi – 2011 m. surašymo duomenimis šalyje gyveno 2,115 romų tautybės asmenų. Nuo 1989 m. romų skaičius šalyje tolygiai mažėja – 1989 m. surašymo duomenimis Lietuvoje gyveno 2,718 romų tautybės asmenų, 2011 m. – 2,571. Romų tautybės asmenų skaičiaus mažėjimas 1989–2001 m. laikotarpyje atitiko bendrą Lietuvos gyventojų skaičiaus mažėjimą (romų, kaip ir Lietuvos gyventojų, skaičius sumažėjo 5 proc. punktais), o 2001–2011 m. viršijo bendrą šalies vidurkį – romų tautybės asmenų sumažėjo 18 proc. punktų, Lietuvos gyventojų – 13 proc. punktų. Be papildomų tyrimų yra sudėtinga įvertinti priežastis lėmusias spartesnį Lietuvos romų skaičiaus mažėjimą – tai galėjo nulemti intensyvesnė romų emigracija, asimiliacija į daugumos etninę grupę ar kitos priežastys.

5. 2011 m. surašymo duomenimis, 81 proc. romų gyveno miestuose, 19 proc. – kaimiškiose vietovėse. Daugiausia romų gyveno Vilniaus (38 proc. / 814 asmenų), Kauno (23 proc. / 482 asmenys), Šiaulių (11 proc. / 224 asmenys), Marijampolės (10 proc. / 214 asmenų) ir Panevėžio (7 proc. / 145 asmenys) apskrityse.⁵

6. Romų etninės grupės amžiaus struktūra yra išskirtinė visos šalies kontekste – šioje etninėje grupėje itin didelę dalį – net 49 proc. visų romų tautybės asmenų – sudaro vaikai ir jaunimas iki 20 metų. Bendrame Lietuvos gyventojų skaičiuje, vaikai ir jaunimas (0–19 metų) tesudarė 22 proc. visų Lietuvos gyventojų. Palyginti su 2001 m. surašymu, vaikų ir jaunimo dalis romų grupėje išaugo 3 proc., kai visoje Lietuvoje stebima atvirkštinė tendencija – šios amžiaus grupės dalis bendroje visuomenės struktūroje mažėjo (nuo 27 iki 22 proc.).⁶

7. Lietuvos romų grupėje kiek didesnę dalį sudarė moterys (52 proc. / 1,101 asmenys) nei vyrai (48 proc. / 1,014 asmenų). Itin ryškūs pasiskirstymo pagal lytį netolygumai stebimi 30 m. ir vyresnių romų grupėje – šioje amžiaus grupėje moterys sudaro 57 proc., vyrai – 43 proc. Lietuvos romų skaičiaus.⁷

8. Vilniaus mieste gyvena apie trečdalis Lietuvos romų (29 proc. / 619 asmenų), dauguma jų (apie 400 asmenų) – vienintelėje segreguotoje romų gyvenvietėje Lietuvoje, esančioje Vilniaus

⁴ LR Vyriausybė (2000). *Dėl romų integracijos į Lietuvos visuomenę 2000–2004 metų programos*. Nutarimas Nr. 759, 2000 07 01

⁵ Statistikos departamentas (2013). *Gyventojai pagal tautybę, gimtąją kalbą ir tikybą*. Vilnius: Statistikos departamentas.

⁶ Petrušauskaitė V. 2014. (Ne)lygios galimybės švietime: ankstyvo romų vaikų pasitraukimo iš ugdymo sistemos Vilniaus mieste analizė. // *Etniškumo studijos 2014/1*, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

⁷ Statistikos departamentas (2013). *Gyventojai pagal tautybę, gimtąją kalbą ir tikybą*. Vilnius: Statistikos departamentas.

m. Kirtimų mikrorajone. Lyginant 2011 m. surašymo (t. y. visos Lietuvos romų etninės grupės) ir 2011 m. atliktos sociologinės Kirtimų romų apklausos duomenis, matyti, jog vaikai ir jaunimas Kirtimų gyvenvietėje sudaro itin didelę santykinę dalį: vaikai ir jaunimas iki 20 metų – 54 proc., o vaikai iki 16 metų – 46 proc. visų Kirtimų romų gyvenvietės gyventojų.⁸

2.3 Lietuvos romų integracijos programos ir pažanga

9. 2000 m. liepos 1 d. patvirtintoje pirmojoje *Romų integracijos į Lietuvos visuomenę 2000–2004 m. programoje* valstybiniu lygiu pirmą kartą buvo numatytos tikslinės romų etninės grupės integracijos priemonės ir įvertintos socialinės problemos, su kuriomis susiduria šios grupės nariai. Programoje aprašyti ir įvardyti romų patiriami sunkumai įvairiose srityse: socialinėje, švietimo, sveikatos apsaugos ir teisinėje. Vykdamas šią programą, 2001 m. Vilniaus m. Kirtimų gyvenvietėje buvo įsteigtas Romų visuomenės centras, pradėti spręsti asmens dokumentų ir pilietinio statuso klausimai, įsitraukimas į švietimo sistemą, viešųjų paslaugų prieinamumas. Pradėtas darbas, deja, nebuvo nuosekliai pratęstas – nauja integracijos programa patvirtinta tik po ketverių metų (*Romų integracijos į Lietuvos visuomenę 2008–2010 m. programa*, LR Vyriausybė 2008 03 26 Nr. 309), o jai įgyvendinti dėl prasidėjusios ekonominės krizės nebuvo skirta pakankamai lėšų.

10. Įgyvendinant 2011 m. balandžio 5 d. Europos Komisijos komunikatą „Dėl Europos Sąjungos romų nacionalinių strategijų plano iki 2020 metų“, 2012 m. Lietuvoje buvo patvirtintas Romų integracijos į Lietuvos visuomenę 2012–2014 metų veiklos planas. Šio laikotarpio integracijos plane daugiausia dėmesio buvo skirta romų švietimo, įdarbinimo ir kultūros plėtros klausimams, būsto ir sveikatos problemoms spręsti skirtų priemonių nebuvo numatyta.

11. Siekiant efektyvios romų integracijos Lietuvoje sunkumų kėlė tai, kad valstybinėse romų integracijos programose nedalyvavo savivaldos institucijos, nors spręsti pagrindines socialines problemas (ypač socialinio būsto, švietimo, socialinių paslaugų ir kt.) yra savivaldybių atsakomybė. Lietuvoje savivaldos lygiu buvo parengta tik viena romų integracijos programa – Vilniaus romų bendruomenės ir šalia taboro esančių teritorijų priežiūros ir saugumo užtikrinimo bei romų segregacijos mažinimo 2005–2010 m. programa.⁹ Programoje didžiausias finansavimas buvo numatytas policijos posto, įrengto netoli Kirtimų gyvenvietės, išlaikymui, tuo tarpu kitiems tikslas – romų segregacijai mažinti, švietimui ir ugdymui, visiškam ar daliniam užimtumui skatinti, sveikatos

⁸ Petrušauskaitė V. 2014. (Ne)lygios galimybės švietime: ankstyvo romų vaikų pasitraukimo iš ugdymo sistemos Vilniaus mieste analizė. // *Etniškumo studijos 2014/1*, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

⁹ Vilniaus m. savivaldybės taryba (2005). *Vilniaus romų bendruomenės ir šalia taboro esančių teritorijų priežiūros ir saugumo užtikrinimo bei romų segregacijos mažinimo programa 2005–2010 m.* Patvirtinta sprendimu Nr. 1-838, 2005 06 22.

priežiūros, socialinės paramos ir pagalbos bei būsto klausimams spręsti – skirta kelis kartų mažiau lėšų. Socialinės integracijos stiprinimas teikiant specializuotas socialines paslaugas Kirtimų gyventojams programoje nebuvo numatytas. Nuo 2007 m. savivaldybės programai įgyvendinti skirta gerokai mažiau lėšų, o 2010 m. programai pasibaigus ji nebuvo pratęsta.

12. Nuo 2013 m. Europos Komisija atlieka nacionalinių romų integracijos strategijų įgyvendinimo pažangos vertinimą keturiose srityse – švietimo, užimtumo, sveikatos priežiūros ir būsto bei analizuoja priemonių, skirtų kovai su diskriminacija, įgyvendinimą ir finansavimo panaudojimą.¹⁰ Atsižvelgiant į Europos Komisijos rekomendacijas, Lietuvoje reikėtų stiprinti vietos valdžios institucijų dalyvavimą rengiant, įgyvendinant, vertinant ir peržiūrint romų integracijos politikos priemones; stiprinti pilietines organizacijas, atstovaujančias romų interesus; užtikrinti pakankamą finansavimą priemonių įgyvendinimui ir pasinaudoti socialinėms investicijoms skirtais ES ištekliais; bei aktyviau kovoti su diskriminacija, didinant pačių romų informuotumą apie teises, pareigas ir galimybes ginti savo teises. Rekomendacijos dėl romų integracijos priemonių tobulinimo buvo išsakytos ir kitų tarptautinių organizacijų ataskaitose bei vertinimuose.¹¹

2.3.1 Dalyvavimas švietimo sistemoje

13. Didelė santykinė vaikų ir jaunimo dalis romų etninėje grupėje reiškia, kad švietimo sistema yra vienas pagrindinių visuomenės ir valstybės institutų palaikant santykį su romų mažuma – didžioji dalis romų bendruomenės arba patys mokosi, arba turi vaikų, kurie lanko mokyklą.¹² Nuo 2000 m. įgyvendinamose romų integracijos programose didžiausias dėmesys buvo skiriamas būtent švietimo sričiai – šioje srityje buvo įgyvendinta daugiausia priemonių.

14. 2001 ir 2011 m. surašymų duomenys atskleidė svarbius išsilavinimo pokyčius – 2011 m. romų tautybės asmenų išsilavinimas pastebimai augo. Teigiamą poslinkį rodo neraštingumo mažėjimas – 2011 m. romų grupėje kelis kartus sumažėjo neraštingų ir nebaigusių pradinės mokyklos asmenų skaičius (nuo 26 iki 10 proc.) ir išaugo pradinį išsilavinimą turinčių žmonių dalis (nuo 31 iki 42 proc.). Daugėjo ir pagrindinį išsilavinimą turinčių asmenų (nuo 15 iki 29 proc.). Tačiau stebimos ir neigiamos tendencijos – palyginti su 2001 m. duomenimis, 2011 m. romų grupėje sumažėjo vidurinį ir aukštesnį išsilavinimą turinčių asmenų dalis (nuo 28 iki 20 proc.).

¹⁰ Europos Komisija. 2013. Komisijos komunikatas Europos Parlamentui, Tarybai, Europos ekonomikos ir socialinių reikalų komitetui ir Regionų komitetui. *Tolesnis nacionalinių romų integracijos strategijų įgyvendinimas*. Briuselis, 2013 06 26 COM(2013) 454 final.

Europos Komisija. 2014. Komisijos komunikatas Europos Parlamentui, Tarybai, Europos ekonomikos ir socialinių reikalų komitetui ir Regionų komitetui. *Report on the implementation of the EU framework for National Roma Integration Strategies*. Brussels 2.4.2014 COM(2014) 209 final.

¹¹ JT Žmogaus teisių komitetas. 2014. *Lithuania. Mid-term Assessment / Universal Periodic Review*. 2014 09 03, prieiga internete: <http://www.upr-info.org/followup/assessments/session26/lithuania/MIA-Lithuania.pdf> [paskutinį kartą jungtasi 2014 12 17].

¹² Leončikas, T. 2006. Romų švietimo iššūkiai. *Etniškumo studijos. Etninis nepakantumas*, 2006/1, p. 87–119.

Romų išsilavinimo rodikliai vis dar smarkiai skiriasi nuo šalies vidurkio, o augant bendram šalies gyventojų išsilavinimui, Lietuvos romų išsilavinimas gerėjo tik žemiausiu lygmeniu – pradinio ir pagrindinio. Vis didesnei Lietuvos gyventojų daliai įgyjant vidurinį ir aukštesnį išsilavinimą, romų grupėje šie rodikliai 2001–2011 m. mažėjo.¹³

Vaikai (0 – 19 m. grupė)

15. Romų vaikų išsilavinimas 2001–2011 m. pastebimai keitėsi – palyginti su 2001 m. duomenimis, neraštingumas ir nebaigtas pradinis išsilavinimas šioje amžiaus grupėje mažėjo 36 proc. (2001 m. – 47 proc., 2011 m. – 11 proc.), daugėjo pagrindinį išsilavinimą įgijusių asmenų (atitinkamai 7 ir 26 proc.). 2011 m. romų vaikų (10–19 m.) išsilavinimas nuo bendraamžių Lietuvoje ryškiau skyrėsi tik vidurinio išsilavinimo įgijime, o neraštingumo, pradinio ir pagrindinio išsilavinimo rodikliai skyrėsi tik 1–5 procentais (palyginti 2001 m. skirtumai siekė 11–36 proc.). Vis dėlto, vertinti kaip šie teigiami pokyčiai paveiks romų etninės grupės padėtį bendroje Lietuvos socialinėje struktūroje, yra per anksti – išsilavinimo skirtumai vyresnėse amžiaus grupėse išlieka reikšmingi, ypač kalbant apie vidurinio ir aukštesnio išsilavinimo įgijimą. Siekiant ir toliau mažinti romų socialinę atskirtį, reikėtų didinti romų jaunuolių galimybes siekti vidurinio ir aukštesnio išsilavinimo.¹⁴

16. Lietuvoje ikimokyklinis ir priešmokyklinis ugdymas nėra privalomas, tačiau padeda užtikrinti vaikams lygias mokymosi pradžios galimybes: tenkinti prigimtinius, kultūros (taip pat ir etninės), socialinius, pažintinius poreikius ir pasirengti sėkmingai mokytis pagal pradinio ugdymo programą. Todėl šio amžiaus vaikams labai svarbu užtikrinti švietimo prieinamumą. Statistiniai duomenys rodo, kad Lietuvoje 2013 m. švietimo įstaigose pagal ikimokyklinio ir priešmokyklinio ugdymo programas buvo ugdoma 66,1 proc. 1–6 metų vaikų, o priešmokykliniame ugdyme dalyvavo 89,5 proc. šalies šešiamečių.¹⁵ 2014 m. Lygių galimybių kontrolierius atliko tyrimą (2014 06 18, Nr. 14-SN-65), kuriame surinkta informacija apie skirtingose savivaldybėse ikimokyklinio ir priešmokyklinio ugdymo įstaigas lankančius romų tautybės vaikus. Tyrimo metu nustatyta, kad ikimokyklinio ir priešmokyklinio ugdymo įstaigas Lietuvoje lankė labai nedidelis romų vaikų skaičius. 2013/2014 m. m. pagal ikimokyklinio ugdymo programas buvo ugdomi 18 romų moksleivių (iš jų – 10 Romų visuomenės centre (RVC), Vilniuje), pagal priešmokyklinio ugdymo programas – 33 (iš jų 22 – RVC). Nors esami duomenys apie romų vaikų ugdymą ikimokyklinėse

¹³ Petrušauskaitė V. 2014. (Ne)lygios galimybės švietime: ankstyvo romų vaikų pasitraukimo iš ugdymo sistemos Vilniaus mieste analizė. // *Etniškumo studijos 2014/1*, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

¹⁴ Petrušauskaitė V. 2014. (Ne)lygios galimybės švietime: ankstyvo romų vaikų pasitraukimo iš ugdymo sistemos Vilniaus mieste analizė. // *Etniškumo studijos 2014/1*, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

¹⁵ LR Švietimo ir mokslo ministerija (2014). *Lietuva. Švietimas regionuose 2014. Lygios galimybės*. Vilnius: Švietimo aprūpinimo centras.

įstaigose negali būti vertinami kaip labai patikimi¹⁶, turima informacija rodo, kad romų vaikų dalyvavimas ikimokykliniame ir priešmokykliniame ugdyme ženkliai skiriasi nuo šalies vidurkio, o pagal ikimokyklinio ir priešmokyklinio ugdymo programas tėra ugdoma apie 20 proc. 1–6 metų romų vaikų.¹⁷

17. 2014 m. Vaiko teisių apsaugos kontrolierės atlikto tyrimo (2014 08 19, Nr. (6.1-2013-329) PR–156) metu paaiškėjo, jog romų tautybės vaikų mokosi 11-oje specialiųjų mokyklų, o iš viso jose yra 50 tokių vaikų. Didžiausias skaičius romų mokinių yra Akmenės rajono Dabikinės specialiojoje mokykloje ir Joniškio rajono Žagarės specialiojoje mokykloje – po 11. Lyginant specialiosiose mokyklose besimokančių romų tautybės vaikų skaičių su bendru Lietuvos romų moksleivių skaičiumi, specialiosiose mokyklose mokosi 8.7 proc. šios tautybės vaikų. Vaiko teisių apsaugos kontrolierės atlikto tyrimo metu nustatytas tik 1 (vienas) nepagrįsto romų tautybės vaiko mokymosi specialiojoje mokykloje faktas, todėl teigtina, jog tyrimo metu nagrinėtais atvejais vaikai specialiosiose mokyklose moksi teisėtai, t. y. atsižvelgiant į teisės aktuose reglamentuotą vaikų nukreipimo į specialiąsias mokyklas bei specialiųjų ugdymosi poreikių nustatymo tvarką, tėvų pageidavimą ir kt. Vis tik, Vaiko teisių apsaugos kontrolierė pastebi, kad specialiojo ugdymo sistema iš dalies skatina romų tėvus leisti vaikus į specialiąsias mokyklas, tačiau jei socialinės pagalbos poreikiai būtų tenkinami kitokiais būdais, bent jau dalis moksleivių, dabar lankančių specialiąsias mokyklas, galėtų būti integruoti į bendrojo lavinimo sistemą.

18. 2014 m. paskelbtose Vaiko teisių apsaugos kontrolierės ir Lygių galimybių kontrolieriaus pažymose¹⁸ pabrėžiama, kad atliktų tyrimų metu nustatytos tebesitęsiančios romų tautybės vaikų teisės į mokslą įgyvendinimo problemos: vaikai pasižymi nepakankama mokymosi motyvacija, kurią dar labiau didina šeimų ekonominė ir socialinė atskirtis bei skurdas; nesistemingas mokyklos lankymas; vėlavimas į pamokas dėl galimos nepakankamos tėvų priežiūros; dėl mokyklos nelankymo ir neruošiamų namų darbų kylantys mokymosi sunkumai; tinkamų sąlygų mokytis namuose trūkumas; ribotos tėvų galimybės padėti vaikams, kai jiems reikalinga pagalba; vaikų drausmės ir elgesio problemos mokykloje; nepakankamas tėvų bendravimas ir bendradarbiavimas su mokykla, domėjimasis vaikams išylančiomis problemomis, jų ugdymo(si) pasiekimais; nepakankamas romų vaikų įtraukimas į sistemingą ikimokyklinį ugdymą; ankstyvas pasitraukimas iš ugdymo įstaigų. Vaiko teisių kontrolierė pažymi, kad siekiant

¹⁶ Vadovaujantis Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004 m. birželio 8 d. nutarimo Nr. 695 „Dėl statistinės informacijos apie vaikus rodiklių sąrašo patvirtinimo“ nuostatomis, informacija apie ugdymo įstaigose besimokančių vaikų tautybę nėra renkama.

¹⁷ Apskaičiuota remiantis 2011 m. surašymo duomenimis (1–6 m. romų vaikų skaičius Lietuvoje) ir 2014 m. LGKT tyrimo metu surinkta informacija.

¹⁸ LR Vaiko teisių apsaugos kontrolierius. 2014. *Pažyma dėl romų tautybės vaikų teisės į mokslą užtikrinimo*. 2014 08 19, Nr. (6.1-2013-329) PR–156.

LR Lygių galimybių kontrolierius. 2014. *Pažyma dėl tyrimo savo iniciatyva*. 2014 06 18, Nr. 14-SN-65.

užtikrinti ankstyvą, nenutrūkstamą ir kokybišką romų tautybės vaikų ugdymą trumpalaikės projektinės veiklos neužtenka, todėl besitęsiančios aukščiau minėtos problemos reikalauja nuolatinių aktyvių veiksmų tiek nacionaliniu, tiek savivaldybių lygmeniu. Svarbų vaidmenį galėtų atlikti nevyriausybinės bei kitų organizacijų, įstaigų veikla, nukreipta į pagalbą romų vaikams teikimą (organizuojant neformaliojo ugdymo užsiėmimus, padedant pasiruošti pamokoms, atliekant ugdymo įstaigoje užduotus namų darbus, ir pan.) bei socialiniai pedagogai ir kiti specialistai (tarpkultūriniai asistentai, mokytojo padėjėjai) bendrojo ugdymo mokyklose, kuriose mokosi romų tautybės mokiniai.

Moterys

19. Vertinant bendrą Lietuvos romų kontekstą, galima pastebėti, kad Lietuvoje skirtumai tarp romų tautybės moterų ir vyrų išsilavinimo yra fiksuojami, tačiau nėra labai dideli – kiek daugiau moterų yra neraštingų ir nebaigusių pradinio išsilavinimo (skirtumas 1 proc. punktas) ar turinčių tik pradinį išsilavinimą (skirtumas 3 proc. punktai), kiek daugiau vyrų yra įgiję pagrindinį išsilavinimą (skirtumas 4 proc. punktai). Ryškesni išsilavinimo skirtumai pagal lytį yra fiksuojami Vilniaus m. Kirtimų gyvenvietėje – daugiau moterų nei vyrų yra neraštingos ar nebaigusios pradinio išsilavinimo (skirtumas 8 proc.), daugiau vyrų nei moterų pasiekia pagrindinio ir aukštesnio išsilavinimo lygį (skirtumas 12 proc.).¹⁹

Suaugusiųjų švietimas

20. Esamas Lietuvos romų išsilavinimo lygis ir darbuotojams keliami kvalifikacijos reikalavimai Lietuvos darbo rinkoje lems, kad suaugusiųjų švietimas (formalus ir neformalus) išliks reikšminga romų integracijos į Lietuvos visuomenę priemone. Svarbų vaidmenį šiame procese galėtų atlikti savivaldybės ir jose esantis suaugusiųjų švietimo tiekėjų tinklas. 2013 m. LR Valstybės kontrolės atlikto valstybinio audito ataskaitoje²⁰ pabrėžiama, kad savivaldybėse nepakankamai ir netolygiai plėtojamas neformalusis suaugusiųjų švietimas, todėl nesudaromos tinkamos sąlygos įtraukti didesnę visuomenės dalį, asmenims įgyti įvairių poreikių ir gebėjimų, gerinti gyvenimo kokybę ir spręsti dalį socialinių problemų.

21. Turimi nevyriausybinės organizacijų ir savivaldybių duomenys rodo, kad romų etninės grupės nariai naudojami galimybe įgyti pradinį, pagrindinį ir vidurinį išsilavinimą nuotoliniu būdu

¹⁹ Petruškauskaitė V. 2014. (Ne)lygios galimybės švietime: ankstyvo romų vaikų pasitraukimo iš ugdymo sistemos Vilniaus mieste analizė. // *Etniškumo studijos 2014/1*, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

²⁰ LR Valstybės kontrolė. 2013. *Valstybinio audito ataskaita. Neformaliojo suaugusiųjų švietimo plėtra*. 2013 m. birželio 28 d. Nr. VA-P-50-9-8.

suaugusiųjų švietimo centruose (Akmenės, Panevėžio rajonuose, Vilniaus mieste), tačiau šių paslaugų prieinamumas romų etninės grupės nariams turėtų būti plečiamas.

22. Suaugusiųjų švietimo organizavimas yra savarankiška savivaldybių funkcija. Siekiant įgyvendinti švietimo sistemos principą, sudaryti lygias galimybes visiems šalies gyventojams mokytis visą gyvenimą, savivaldybės turėtų nustatyti mokymosi poreikius ir skyrę finansavimą pasiekti tas gyventojų grupes, kurioms suaugusiųjų švietimas yra reikalingiausias ir naudingiausias

2.3.2 Dalyvavimas darbo rinkoje

23. Analizuojant 2001 ir 2011 m. surašymo duomenis matyti svarbūs pokyčiai pagrindiniuose Lietuvos romų pragyvenimo šaltiniuose. Per pastaruosius dešimt metų ženkliai sumažėjo romų dalis, kurių pagrindinis pragyvenimo šaltinis yra neformali individuali veikla, neformali prekyba – nuo 27 proc. 2001 m. iki 5 proc. 2011 m.²¹ Tuo pačiu laikotarpiu dvigubai išaugo romų dalis, kurių pagrindinis pragyvenimo šaltinis yra pašalpos – nuo 13 proc. 2001 m. iki 26 proc. 2011 m. Nežymiai, tačiau augo ir romų dalis, kurių pagrindinis pragyvenimo šaltinis yra darbo užmokestis – nuo 1 iki 5 proc. Šie duomenys rodo, kad pastaraisiais metais mažėjo romų tautybės asmenų dalis, pragyvenimo šaltinį užsitikrinančių iš neformalios (neapmokestinamos) individualios veiklos, tačiau integracija į oficialią darbo rinką išliko itin sudėtinga.

24. 2011 m. Lietuvos romų tarpe dirbantys gyventojai sudarė tik 6 proc., bedarbiai – 34 proc. (šalies vidurkis – 11 proc.). 2007 m. atlikto tyrimo duomenimis, dauguma darbo biržoje registruotų darbingo amžiaus romų į darbo biržą kreipėsi tikėdamiesi gauti darbo pasiūlymų (68 proc.), mažesnioji dalis (21 proc.) – tikėdamiesi gauti kitų paslaugų (pvz., privalomąjį sveikatos draudimą valstybės lėšomis). Romų tautybės asmenų nedarbas neretai yra susijęs su kitomis socialinėmis problemomis, tokiomis kaip neraštingumas, skolos, bendrųjų darbinių ir socialinių įgūdžių stoka, tinkamos kvalifikacijos neturėjimas, lietuvių kalbos nemokėjimas, artimųjų pasipriešinimas darbo paieškai ir kt. Dėl šios priežasties, dirbant su romų tautybės asmenimis yra itin svarbios individualizuotas tarpininkavimo įsidarbinant ar pradedant verslą paslaugos – atsižvelgiant į asmens poreikį socialinėms paslaugoms, mokymams, įdarbinimui. 2004–2014 m. įgyvendinant ES struktūrinės paramos programavimo laikotarpiu finansuotus projektus, skirtus padėti socialinės rizikos ir socialinę atskirtį patiriantiems romams integruotis į darbo rinką buvo sukurti ir išbandyti romų įdarbinimo modeliai, parengtos mokymo programos ir metodinės

²¹ Apskaičiuota remiantis 2001 ir 2011 m. surašymų duomenimis, laikant, kad neformalia individualia veikla/ prekyba verčiasi tie Lietuvos romai, kurie surašymo metu kaip pagrindinį pragyvenimo šaltinį nurodė šias kategorijas: kitas pragyvenimo šaltinis, nenurodė, pajamos iš savo ar šeimos verslo. Šiuos skaičiavimus patvirtina ir 2007 m. atlikto tyrimo duomenys, kurios metu 29,4 proc. apklaustų romų nurodė, kad jų pagrindinis darbas, už kurį gauna pajamų yra neformali individuali veikla/ prekyba.

rekomendacijos įdarbinimo tarpininkavimo specialistams.²² Siekiant teigiamų pokyčių romų integracijoje į darbo rinką, pradėtas darbas turi būti tęsiamas, užtikrinant nuoseklias, kokybiškas ir efektyvias įdarbinimo tarpininkavimo paslaugas romų tautybės asmenims.

25. Lietuvos romai sunkiai konkuruoja oficialioje darbo rinkoje, todėl patiria didesnę skurdo riziką ir yra labiau priklausomi nuo socialinės apsaugos sistemos nei dauguma Lietuvos gyventojų. 2013 m. skurdo rizikos lygis šalyje siekė 20,6 procento. Skurdo rizikos riba 2013 m. buvo 811 litų per mėnesį vienam gyvenančiam asmeniui ir 1,703 litai – šeimai, susidedančiai iš dviejų suaugusių asmenų ir dviejų vaikų iki 14 metų amžiaus. Skurdo rizikoje dažniausiai atsidūrė vaikai iki 18 metų amžiaus, jų skurdo rizikos lygis 2013 m. buvo 26,9 procento. Namų ūkiuose su vaikais skurdo rizikos lygis 2013 m. buvo 21,8 procento.²³ Apskaičiuoti skurdo rizikos lygį romų etninėje grupėje yra sudėtinga, tačiau atsižvelgiant į romų šeimų sudėtį (50 proc. asmenų yra išlaikomi šeimos, dažniausiai – vaikai) ir sudėtingą romų dalyvavimą darbo rinkoje, darytina išvada, kad skurdo lygis romų grupėje yra kelis kartus aukštesnis nei šalyje. Tikslesnius skaičius galėtų pateikti atlikti papildomi romų tyrimai.

26. Stiprinant romų integracijos į darbo rinką galimybes itin svarbu yra formuoti palankią darbdavių ir visuomenės nuomonę apie romų dalyvavimą visuomenės gyvenime. Siekiant sėkmingo romų įtraukimo į darbo rinką svarbu paskatinti darbdavius priimti darbuotojus iš netradicinės kultūrinės terpės, sudaryti prielaidas personalo įvairovei bei formuoti tolerantišką darbo aplinką. 2011–2013 m. visuomenės nuostatų rezultatai rodo, kad maždaug pusė Lietuvos gyventojų (42–48 proc.) nenorėtų dirbti vienoje darbovietėje su romų tautybės asmenimis.²⁴ Svarbu pažymėti, kad romų tautybės asmenys vertinti daug palankiau atsakant į klausimą apie darbą vienoje darbovietėje negu pagal gyvenimą kaimynystėje.

Moterys

27. Lyginant su kitomis etninėmis grupėmis, Lietuvos romų etninėje grupėje itin didelę dalį sudaro šeimos išlaikomi asmenys (2011 m. – 50 proc., šalies vidurkis – 33 proc.), kurių absoliučią daugumą sudaro vaikai iki 18 metų. Išskirtinė romų etninės grupės amžiaus struktūra

²² 2012–2015 m. Europos romų kultūros ir verslo parkas „Bahtalo Drom“, sutarties Nr. VP1-1.3-SADM-02-K-03-120, pagrindinis projekto vykdytojas Lietuvos čigonų bendrija „Čigonų laužas“.

2009–2012 m. „Atsigręžk į romus“ sutarties Nr. VP1-1.3-SADM-02-K-01-045, pagrindinis projekto vykdytojas: Jungtinių tautų vystymo programa Lietuvoje.

2005–2008 m. „Romų paruošimo darbo rinkai mechanizmo kūrimas“, sutarties Nr. 190-ESF/2004/2.3.0-01-01/ 02-05, pagrindinis projekto vykdytojas: VšĮ „Romų visuomenės centras“.

²³ Statistikos departamentas. 2014. *Namų ūkių pajamos ir gyvenimo sąlygos, skurdo rizika*. Pranešimas spaudai 2014 08 28, prieiga internete: <http://osp.stat.gov.lt/pranesimai-spaudai?articleId=2780372> [paskutinį kartą jungtasi 2014 12 17].

²⁴ 2009–2013 m. Lietuvos socialinių tyrimų centro Etninių tyrimų instituto (Etninių tyrimų centro) atlikti visuomenės nuostatų tyrimai.

lemia ne tik tai, kad vienam suaugusiam tenka didesnis išlaikytinių skaičius, bet ir tai, kad romų grupėje yra santykinai didelė ekonomiškai neaktyvių gyventojų dalis (2011 m. – 60 proc., šalies vidurkis – 43 proc.), kurių daugumą sudaro moksleiviai (34 proc.) ir namų šeimininkės (-ai) (29 proc.).

28. Rengiant aktyvias darbo rinkos politikos priemones romų tautybės asmenims, ypatingai – moterims, būtina atsižvelgti į galimas šeimos ir darbo įsipareigojimų derinimo problemas. Romų šeimose yra itin didelė šeimos asmenų išlaikoma dalis, todėl darbo rinkoje norinčiam dalyvauti šeimos nariui neretai yra būtinos papildomos paslaugos (pvz. tikslingas vaikų užimtumas (pamokų ruošą, meninis ugdymas), vaikų iki 12 m. priežiūra pasibaigus pamokoms ir vaikų maitinimas) bei galimybė lanksčiai derinti šeimos ir darbo įsipareigojimus.

29. 2014 m. buvo atliktas „Romų padėties užimtumo, švietimo ir kultūros srityse bei galimybių gauti įvairaus pobūdžio paslaugas ir dalyvauti sprendimų priėmimo tyrimas ir vertinimas“, kurio metu nustatyta, kad romų moterų situacija įsidarbinimo aspektu yra blogesnė negu vyrų. Tyrėjai pastebi, kad mažesnę moterų aktyvumą lemia ne vien įsisenėję jų vaidmens visuomenėje ir šeimoje stereotipai, bet nelankstaus darbdavių požiūris bei viešųjų priežiūros paslaugų trūkumas.²⁵ Romų moterų integraciją į darbo rinką apsunkina ir ankstyvos santuokos – maždaug ketvirtadalis (25 proc.) romų mergaičių pirmo vaiko susilaukia būdamos nepilnametės (jaunesnės nei 18 metų).²⁶

30. Siekiant stiprinti romų moterų galimybes dalyvauti darbo rinkoje, būtina gerinti vaikų ir suaugusiųjų švietimą, vykdyti moterų poreikius atitinkančias aktyvias darbo rinkos politikos priemones ir formuoti palankią darbo aplinką, leidžiančią derinti įsipareigojimus darbe ir šeimoje.

Jaunimas

31. 2011 m. surašymo duomenys rodo, kad Lietuvos romų jaunimo (20–29 m.) išsilavinimas vis dar ženkliai skiriasi nuo šalies vidurkio, ypatingai vidurinio ir aukštesnio išsilavinimo įgijime, kuris yra svarbus sėkmingai ekonominei ir profesinei integracijai – tik 20 proc. romų jaunuolių buvo įgiję vidurinį ir aukštesnį išsilavinimą, tuo tarpu kai bendroje šio amžiaus grupėje dalis su viduriniu ir aukštesniu išsilavinimu siekė 85 proc. Siekiant ir toliau mažinti romų

²⁵ Tyrimas atliktas įgyvendinant projektą „Moterų ir vyrų padėties skirtumų mažinimas ekonominių sprendimų priėmimo Lietuvoje“, finansavimo susitarimu Nr. JUST/2012/PROG/AG/4118/GE įgyvendinamas pagal Europos Sąjungos užimtumo ir socialinio solidarumo programą PROGRESS (2007-2013). Daugiau informacijos: <http://progress.lygus.lt/romiu-padeties-tyrimas-ir-vertinimas/>.

²⁶ Rodiklis apskaičiuotas remiantis Vilniaus m. Kirtimų gyvenvietės duomenimis – kitose Lietuvos vietovėse gyvenančių romų rodiklis gali šiek tiek skirtis. Petrušauskaitė V. 2014. (Ne)lygios galimybės švietime: ankstyvo romų vaikų pasitraukimo iš ugdymo sistemos Vilniaus mieste analizė. // *Etnišumo studijos 2014/1*, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras

socialinę atskirtį, reikėtų didinti romų jaunuolių galimybes siekti vidurinio ir aukštesnio išsilavinimo.

32. Planuojant ir įgyvendinant aktyvias darbo rinkos priemones skirtas jaunimo nedarbui mažinti būtina įtraukti ir romų tautybės jaunimą.

2.3.3 Dalyvavimas sveikatos apsaugos sistemoje

33. Romų tautybės asmenys patiria didesnę riziką patekti į neapdraustųjų privalomuoju sveikatos draudimu kategoriją ir taip praranda galimybes gauti visas įstatymu numatytas asmens sveikatos priežiūros paslaugas. Remiantis 2011 m. gyventojų surašymo duomenimis ir Draudžiamųjų privalomuoju sveikatos draudimu registro duomenimis, apskaičiuota, kad nedraustų privalomuoju sveikatos draudimu romų tautybės asmenų dalis siekia apie ketvirtadalį (24 proc.), tuo tarpu kai šalyje tuo pačiu laikotarpiu (2011 m.) nedraustų asmenų dalis buvo 9 procentai.²⁷ Šio išvestinio rodiklio duomenis patvirtina ir Vilniaus miesto Naujininkų poliklinikos pateikta informacija, kad 2014 m. Kirtimų gyvenvietėje privalomuoju sveikatos draudimu buvo neapdrausti 32,5 proc. romų tautybės asmenų.²⁸

34. Privalomuoju sveikatos draudimu yra apdrausti visi vaikai iki 18 metų, taip pat moterys, kurioms įstatymų nustatyta tvarka suteiktos nėštumo ir gimdymo atostogos, bei nedirbančios moterys jų nėštumo laikotarpiu 70 dienų (suėjus 28 nėštumo savaitėms ir daugiau) iki gimdymo ir 56 dienos po gimdymo. Nėra patikimos informacijos ar romų tautybės asmenys (vyrai ir moterys) pasinaudoja LR Sveikatos draudimo įstatyme įtvirtinta nuostata, pagal kurią apdraustaisiais valstybės lėšomis laikomi vienas iš tėvų (įtėvių,) arba globėjų, auginantis vaiką iki 8 metų, taip pat vienas iš tėvų (įtėvių) arba globėjų, auginantis du ir daugiau nepilnamečių vaikų, bei valstybės remiami asmenys, gaunantys socialinę pašalpą. Nors pagal Sveikatos draudimo įstatymo nuostatas didelė dalis romų tautybės asmenų galėtų būti draudžiami privalomuoju sveikatos draudimu valstybės lėšomis, laiku nesutvarkius reikiamų dokumentų asmens sveikatos priežiūros paslaugos tampa neprieinamos. Siekiant užtikrinti sveikatos paslaugų prieinamumą romų tautybės asmenims, svarbios yra socialinių darbuotojų ar tarpkultūrinių tarpininkų tarpininkavimo paslaugos laiku sutvarkant reikiamus privalomojo sveikatos draudimo dokumentus ir padedant pilnai įvykdyti numatytą gydymo planą.

²⁷ Išvestinis rodiklis apskaičiuotas remiantis 2011 m. surašymo duomenimis, pagal romų tautybės asmenų ekonominio aktyvumo statusą, amžių ir ekonomiškai neaktyvių asmenų kategorijas. Išvestinio rodiklio duomenys patikslinti remiantis Draudžiamųjų privalomuoju sveikatos draudimu registro duomenimis apie 2011 m. nedraustus asmenis,

²⁸ Zupkauskienė, J. 2014. *Romų integracijos tikslai: Sveikata*. Pranešimas Tarptautinei romų dienai paminėti skirtoje konferencijoje, 2014 04 08, LR Seimas, Vilnius.

35. Nuo 2000 m. įgyvendinamuose romų integracijos programose sveikatos sričiai buvo skiriamas palyginti menkas dėmesys. Be papildomų tyrimų nėra galimybių įvertinti koks yra romų vaikų ir suaugusiųjų vakcinacijos mastas (apreptis), kokiomis pagrindinėmis ligomis serga romų tautybės asmenys ir ar šis rodiklis skiriasi nuo bendro šalies gyventojų ligotumo, koks yra subjektyvus romų tautybės asmenų sveikatos būklės vertinimas ir su kokiomis pagrindinėmis problemomis yra susiduriama sveikatos apsaugos sistemoje. 2011 m. surašymo duomenys rodo, kad romų grupėje yra ženkliai didesnė asmenų, nedirbančių dėl negalios, dalis – romų grupėje dėl negalios nedirbo 16 proc. ekonomiškai neaktyvių asmenų, tuo tarpu šalies vidurkis siekė tik 4 procentus.

Priklausomybės ligos

36. Vilniaus priklausomybės ligų centro duomenimis, 2013 m. Vilniaus priklausomybės ligų centro mobilioje klinikoje apsilankė 121 romų tautybės klientas (2012 m. – 136, 2011 m. – 91). Nors šie duomenys negali būti laikomi pakankamais siekiant įvertinti priklausomybės ligų paplitimą tarp romų tautybės asmenų (mobiliosios klinikos paslaugomis Vilniaus m. Kirtimų gyvenvietėje naudojasi ne tik nuo narkotinių bei psichotropinių medžiagų priklausomi asmenys), žalos mažinimo programos yra svarbios mažinant su narkotikų vartojimu ir rizikinga elgsena susijusias neigiamas medicinines ir socialines pasekmes Kirtimų gyvenvietėje gyvenantiems asmenims.

37. Informacijos apie priklausomybės ligų paplitimą ir romų naudojimąsi žalos mažinimo programomis kitose romų tautybės asmenų gyvenamosiose vietovėse nėra.

2.3.4 Teisės į būstą užtikrinimas

38. 2011 m. surašymo duomenys atskleidė, kad romų tautybės asmenų gyvenamasis būstas yra prastesnės kokybės nei daugumos Lietuvos gyventojų. Romai dažniau gyvena būstuose, kuriuose nėra karšto vandens (49 proc., šalies vidurkis – 25 proc.), tualetų (45 proc., šalies vidurkis – 24 proc.), vonių arba dušų (49 proc., šalies vidurkis – 24 proc.). Vandentiekiu neturi galimybės naudotis 17 proc. romų tautybės asmenų. Romų tautybės asmenys dažniau gyvena mažuose būstuose – jei vidutiniškai vienam Lietuvos gyventojui teko 26,2 kv. m. gyvenamojo ploto, tai 52 proc. romų tautybės asmenų gyveno būstuose, kuriuose vienam gyventojui teko 1–19 kv. m. ploto.²⁹

²⁹ Statistikos departamentas. 2013 06 28. *Būstai ir jų charakteristikos. Lietuvos Respublikos 2011 metų visuotinio gyventojų ir būstų surašymo rezultatai*. Vilnius: Statistikos departamentas. Statistikos departamento pateikti duomenys LR Kultūros ministerijai, 2013 10 04.

39. Romų tautybės asmenys dažniau gyvena valstybei ar savivaldybei priklausančiuose būstuose (14 proc., šalies vidurkis – 1,4 proc.).³⁰ Tokią situaciją gali lemti tiek tai, kad mažesnė romų dalis turi nuosavą būstą privačios nuosavybės teisėmis, tiek tai, kad romų tautybės asmenims yra sudėtinga išsinuomoti būstą iš privačių asmenų dėl patiriamos diskriminacijos ir neigiamų visuomenės nuostatų jų atžvilgiu. 2009–2013 m. visuomenės nuostatų rezultatai rodo, kad išnuomoti būsto romams nenorėtų apie du trečdalius Lietuvos gyventojų (65–71 proc.).³¹ Stiprinant romų tautybės asmenų teises į būstą užtikrinimą, būtina didinti socialinio būsto prieinamumą šios grupės asmenims bei mažinti romų tautybės asmenų diskriminaciją Lietuvos visuomenėje.

Vilniaus m. Kirtimų romų bendruomenės būsto problemos

40. 2009–2014 m. Lietuvos Respublikos Seimo kontrolieriai ne kartą tyrė skundus dėl Vilniaus miesto Kirtimų romų gyvenvietės problemų sprendimo vilkinimo, nesprendžiamų būsto įteisinimo ir žemės nuosavybės, alternatyvaus būsto suteikimo klausimų ir savivaldos ir valstybės institucijų veiksmų vykdant romų būstų griovimus. 2009 m. Seimo kontrolierės pažymoje pažymima, kad teisinio netikrumo padėtis dėl nekilnojamojo turto naudojimo Kirtimų gyvenvietėje: 1) pažeidžia Kirtimų romų bendruomenės, kaip tautinės mažumos, teisę į būstą; 2) ignoruoja Lietuvos priimtus įsipareigojimus pagal tarptautinius teisės aktus bei tarptautinių organizacijų išvadas ir 3) romų tautinės mažumos teises daro itin pažeidžiamas ir reikalingas ypatingo dėmesio. Remiantis atlikto tyrimo išvadomis kontrolierė skatina valstybės ir savivaldybės institucijas priimti sprendimus įteisinti romų naudojamąsi valstybine žeme, kurioje yra įsikūręs Kirtimų taboras, priimant atitinkamus teisės aktus ir ieškoti finansavimo šaltinių romų gyvenimo sąlygoms Kirtimų gyvenvietėje pagerinti.³²

41. Nepaisant tarptautinių organizacijų rekomendacijų (žr. Europos komisijos (ECRI) ketvirtoji ataskaita apie Lietuvą³³) ir LR Seimo kontrolierės tyrimo išvadų, nuo 2012 m. Kirtimų gyvenvietėje buvo atnaujintas savavališkai pastatytų pastatų griovimas. 2014 m. Seimo kontrolieriaus pažymoje nurodoma, kad 2012 m. įsiteisėjus teismo sprendimams buvo nugriauti trys savavališkai pastatyti statiniai Kirtimų romų gyvenvietėje, 2013–2014 m. buvo įsiteisėję teismo

³⁰ Statistikos departamentas. 2013 06 28. *Būstai ir jų charakteristikos. Lietuvos Respublikos 2011 metų visuotinio gyventojų ir būstų surašymo rezultatai*. Vilnius: Statistikos departamentas.

Statistiko departamento pateikti duomenys LR Kultūros ministerijai, 2013 10 04.

³¹ 2009–2013 m. Lietuvos socialinių tyrimų centro Etninių tyrimų instituto (Etninių tyrimų centro) atlikti visuomenės nuostatų tyrimai.

³² Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierius. 2009. *Pažyma dėl romų bendrijos pirmininko S. V. ir 70-ies Vilniaus romų taboro gyventojų skundo*. Nr. 4D-2008/3-69, 2009 06 25.

³³ Europos komisijos (ECRI) ataskaita apie Lietuvą (ketvirtoji ataskaita), priimta 2011 m. birželio 22 d., paskelbta 2011 m. rugsėjo 13 d., Nr. CRI(2011)38.

sprendimai dėl dar penkių statinių nugriovimo.³⁴ 2012 m. Seimo kontrolieriaus tarpininkavimo pažymoje valstybės ir savivaldybės institucijų buvo prašoma patikslinti, ar vykdant romų būstų Kirtimų gyvenvietėje griovimus yra laikomasi visų materialinių (teisėtas iškeldinimo pagrindas) ir procedūrinių (pagal Europos žmogaus teisių konvenciją ir teisę į tinkamą būstą pagal Tarptautinių ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktą) sąlygų. Tinkamu procedūrinių sąlygų įgyvendinimas laikomas tuomet, kai yra vykdomos konsultacijos su iškeldinamaisiais; yra pakankamas ir motyvuotas iškeldinamųjų išpėjimas iki numatytos iškeldinimo datos; informacijos apie būsto ar žemės, iš kurių asmenys iškeliami, panaudojimo tikslą pateikimas; valdžios atstovų dalyvavimas vykdant iškeldinimą; visų iškeldinamų asmenų tinkamas identifikavimas; laikomasi draudimo iškeldinti esant ypač blogam orui arba naktį, nebent iškeldinamieji su tuo sutinka; suteikiama teisė į gynybą ir teisinė pagalba asmenims, kuriems ji būtina siekiant žalos atlyginimo teismuose.³⁵

42. Nors 2012–2014 m. vykdant būsto griovimą Kirtimų romų gyvenvietėje buvo laikomasi materialinių sąlygų, t.y. griovimai vykdyti remiantis įsiteisėjusiais teismo sprendimais, remiantis romų teikiamais skundais Seimo kontrolierių įstaigai galima teigti, kad nėra užtikrintas tinkamas procedūrinių sąlygų laikymasis. Iškeldinamiems romų tautybės asmenys nebuvo suteikta pakankamai informacijos apie teisę į gynybą, nebuvo vykdomos teisinės konsultacijos, nebuvo užtikrinamos socialinės paslaugos (informavimas, konsultavimas, tarpininkavimas ir atstovavimas) siekiant užtikrinti alternatyvų būstą iškeldinamiems asmenims. Sprendžiant romų būsto klausimus Vilniaus m. savivaldybė nesilaiko 2004 m. gruodžio 6 d. įvykusių derybų tarp Kirtimų romų bendruomenės ir savivaldybės atstovų metu priimtų įsipareigojimų teikti teisinę pagalbą dėl statinių įteisinimo, informuoti apie aprūpinimo socialiniu būstu tvarką ir alternatyvaus būsto suteikimo galimybes.

2.3.5 Visuomenės požiūris į Lietuvos romus ir parama romų kultūros sklaidai

43. Nesant išsamių lygybės statistikos duomenų, viena iš priemonių įvertinti grupės patiriamos diskriminacijos mastą – tai Lietuvos visuomenės nuostatų tyrimai, analizuojantys gyventojų socialinę distanciją įvairių socialinių grupių atžvilgiu.³⁶ Analizuojant gyventojų nuostatų apklausų rezultatus matyti, kad neigiamos nuostatos romų (čigonų) etninės grupės atžvilgiu

³⁴ Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierius. 2014. *Pažyma dėl X skundo prieš Vilniaus miesto savivaldybę*. Nr. 4d-2013/2-929, 2014 08 11.

³⁵ Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierius. 2012. *Tarpininkavimo pažyma dėl skundo prieš Vilniaus miesto savivaldybę, Valstybinę teritorijų planavimo ir statybos inspekciją prie Aplinkos ministerijos ir antstolį Valdą Čegliką*. Nr. 4D-2012/4-193,220, 2012 02 10.

³⁶ Beresnevičiūtė, V., ir Leončikas, T. 2009. Diskriminacijos suvokimas Lietuvos visuomenėje. *Filosofija. Sociologija*, 20(4), p. 335–343

Nepriklausomybės laikotarpiu išliko gana aukštos ir keitėsi nežymiai: 2005–2013 m. su romais vienoje kaimynystėje nenorintys gyventi teigė ne mažiau kaip 57 proc. gyventojų (daugiausiai iš visų etninių grupių). Itin neigiamos nuostatos romų (čigonų) atžvilgiu buvo fiksuojamos per 2005–2006 m. apklausas, kuomet su romais (čigonais) vienoje kaimynystėje teigė nenorintys gyventi 75–77 proc. Lietuvos gyventojų. Nuo 2010 m. fiksuojamas reikšmingas neigiamų nuostatų romų (čigonų) atžvilgiu didėjimas Vilniaus mieste. Jei 2010–2013 m. Lietuvoje gyventojų socialinė distancija romų (čigonų) atžvilgiu svyravo neženkliai, tai Vilniaus mieste fiksuotos itin sustiprėjusios neigiamos nuostatos romų (čigonų) atžvilgiu – su šios etninės grupės atstovais vienoje kaimynystėje nenorintys gyventi teigė 67–83 proc. Vilniaus m. gyventojų.³⁷ Neigiamos visuomenės nuostatos romų (čigonų) atžvilgiu rodo, kad šios etninės grupės narių diskriminacija visuomenėje yra labiau pateisinama ir/ arba nepastebima.

44. Nors apie patiriamą diskriminaciją darbo rinkoje, nuomojantis būstą ar švietimo sistemoje informuoja tiek romus atstovaujančios organizacijos, tiek pavieniai romų tautybės asmenys, Lygių galimybių kontrolieriaus tarnybai skundų dėl romų tautybės asmenų patiriamos diskriminacijos nėra pateikiama daug: 2011 m. gautas vienas skundas, 2012–2014 m. – po tris skundus kasmet. Mažinant romų diskriminaciją Lietuvoje būtina didinti pačių romų informuotumą apie teises, pareigas ir galimybes ginti savo teises bei didinti visuomenės informuotumą apie teisę į nediskriminaciją bei daugialypės diskriminacijos problemas.

45. Romų nevyriausybinių organizacijų rengiamiems kultūriniais projektams skiriamas finansavimas tolygiai augo: 2009 m. romų kultūrinei veiklai iš Kultūros ministerijos biudžeto skirta 13,100 LT, 2011 m. – 20,000 LT, 2012 m. – 24,000 LT ir 2013 m. – 35,000 LT. Kasmet minima Tarptautinė romų diena (balandžio 8 d.), 2014 m. buvo paminėta LR Seime surengiant konferenciją „Romų integracijos politika: tikslai ir uždaviniai 2014–2020 m. laikotarpiui“.

2.3.5 Romų atstovavimas ir politinis dalyvavimas

46. Pirmoji visuomeninė romų organizacija susikūrė 1992 m. („Lietuvos čigonų bendrija“, 1996 m. reorganizuota į „Vilniaus čigonų bendriją“). Šiuo metu Juridinių asmenų registre įregistruota 18 romų nevyriausybinių organizacijų, tačiau, aktyvią veiklą vykdo tik aštuonios iš jų: Vilniaus čigonų bendrija, Lietuvos čigonų bendrija „Čigonų laužas“, Lietuvos čigonų bendrijos „Čigonų laužas“ Šalčininkų rajono skyrius, „Romų integracijos namai“, VšĮ „Sare Roma“, „Romų integracijos centras“, VšĮ „Romane Women“ ir „Lietuvos romų bendruomenė“. Romų tautinė mažuma turi savo atstovą Tautinių bendrijų taryboje, kuri veikia prie Lietuvos Respublikos kultūros

³⁷ Petrušauskaitė V. 2014. (Ne)lygios galimybės švietime: ankstyvo romų vaikų pasitraukimo iš ugdymo sistemos Vilniaus mieste analizė. // *Etniškojo tyrimo studijos 2014/1*, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

ministerijos ir atstovauja tautines mažumas Lietuvos tautinių mažumų politikos koordinavimo klausimais.

47. Nors romių moterų, aktyviai dalyvaujančių visuomeniniame ir politiniame romų etninės grupės atstovavime, skaičius nėra didelis, jų vykdoma veikla yra labai svarbi stiprinant romų etninės grupės integraciją Lietuvoje. Iš aštuonių moterų įsteigtų romų nevyriausybinių organizacijų, šiuo metu veiklą aktyviai vykdo trys. Tautinių bendrijų taryboje romų tautinę mažumą atstovauja „Romų integracijos namų“ pirmininkė Božena Karvelienė. 2013 m. nevyriausybinių organizacijos „Romų integracijos namai“ įgyvendintas projektas „Romių moterų versulumo skatinimas plėtojant tradicinius amatus“ buvo įvertintas ir paminėtas kaip geroji praktika Pagrindinių teisių agentūros rengiamoje metinėje Europos Sąjungos pagrindinių teisių ataskaitoje.³⁸

48. 2014 m. Lietuvos vaikų fondas kartu su Lietuvos moterų draugija ir Romų visuomenės centru įgyvendino Europos ekonominės erdvės finansinio mechanizmo nevyriausybinių organizacijų (NVO) programos Lietuvoje remiamą projektą „NVO tinklas romų bendruomenei įgalinti“. Projektas buvo skirtas padidinti NVO, dirbančių su romų bendruomene, galimybes dalyvauti politikos formavime ir sprendimų priėmime bei sustiprinti nevyriausybinių organizacijų tinklo formavimosi procesus. Projekto metu didelis dėmesys buvo skiriamas ir romių moterų dalyvavimo nevyriausybiniuose veiklose galimybių stiprinimui.

³⁸ ES Pagrindinių teisių agentūra. 2014. *Fundamental rights: challenges achievements in 2013*. Liuksemburgas: Publications Office of the European Union.

III. TIKSLAI IR UŽDAVINIAI

49. Veiksmų plano tikslai ir uždaviniai:

1. Skatinti romų tautybės žmonių integraciją į švietimo sistemą:

- 1.1. Plėtoti ir tobulinti romų vaikų ikimokyklinį ir priešmokyklinį ugdymą;
- 1.2. Tobulinti romų tautybės vaikų bendrąjį ugdymą;
- 1.3. Tobulinti romų tautybės vaikų neformalųjį ugdymą;
- 1.4. Tobulinti suaugusiųjų romų tautybės asmenų švietimą.

2. Stiprinti romų sveikatą:

- 2.1. Stiprinti romų tautybės asmenų informuotumą apie sveikatos paslaugas.

3. Skatinti romų tautybės žmonių integraciją į darbo rinką:

- 3.1. Vykdyti aktyvios darbo rinkos politikos priemones.

4. Siekti romų moterų įgalinimo:

- 4.1. Stiprinti romų moterų galimybes dalyvauti visuomeniniame gyvenime.

5. Gerinti romų tautybės asmenų gyvenamojo būsto sąlygas:

- 5.1. Stiprinti romų teisės į būstą įgyvendinimą.

6. Skatinti tarpkultūrinį dialogą:

- 6.1. Didinti romų kultūros atvirumą ir visuomenės toleranciją;
- 6.2. Mažinti romų tautybės asmenų diskriminaciją.

IV. VEIKSMŲ PLANO STEBĖSENA

50. Veiklos plano priemonių įgyvendinimą koordinuoja Lietuvos Respublikos kultūros ministerija. Veiklos plano priemonių stebėseną atlieka kultūros ministro įsakymu sudaryta nuolatinė tarpinstitucinė darbo grupė.

51. Tarpinstitucinė darbo grupė renkasi ne rečiau kaip du kartus per metus.

52. Tarpinstitucinę darbo grupę sudaro valstybės ir savivaldybės institucijų atstovai, įgyvendinantys veiklos plano priemones, akademinės bendruomenės, romų ir su romais dirbančių organizacijų atstovai.

53. Tarpinstitucinė darbo grupė prižiūri veiksmų plano priemonių įgyvendinimą.

54. Atsižvelgiant į tarpinstitucinės darbo grupės rekomendacijas, veiklos plano priemonės gali būti koreguojamos.

55. Romų integracijos progreso (rezultato) vertinimo kriterijai:

Tikslai ir uždaviniai	Bendri šalies gyventojų rodikliai	Turimi duomenys apie romų grupę	Rodikliai 2015 m.	Siekiami rodikliai 2020 m.
1 .Tikslas: Skatinti romų tautybės žmonių integraciją į švietimo sistemą				
1.1 Uždavinys: plėtoti ir tobulinti romų vaikų ikimokyklinį ir priešmokyklinį ugdymą				
<i>Vaikų, dalyvaujančių ikimokykliniame ir priešmokykliniame ugdyme dalis</i>	66 proc. (2013 m.) ³⁹	20 proc. (2011–2014 m.) ⁴⁰		40 proc.
1.2 Uždavinys: tobulinti romų tautybės vaikų bendrąjį ugdymą				
<i>Neraštingumo / nebaigto pradinio išsilavinimo lygis 10–19 m. amžiaus grupėje</i>	7 proc. (2011 m. surašymas)	11 proc. (2011 m. surašymas)		Atitinka šalies vidurkį
<i>Asmenų su pradiniu išsilavinimu dalis 10–19 m. amžiaus grupėje</i>	57 proc. (2011 m. surašymas)	62 proc. (2011 m. surašymas)		Atitinka šalies vidurkį
<i>Asmenų su pagrindiniu išsilavinimu dalis 10–19 m. amžiaus grupėje</i>	27 proc. (2011 m. surašymas)	26 proc. (2011 m. surašymas)		Atitinka šalies vidurkį
<i>Asmenų su viduriniu išsilavinimu dalis 10–19 m.</i>	10 proc.	1 proc.		5 proc.

³⁹ LR Švietimo ir mokslo ministerija (2014). *Lietuva. Švietimas regionuose 2014. Lygios galimybės*. Vilnius: Švietimo aprūpinimo centras.

⁴⁰ Apskaičiuota remiantis 2011 m. surašymo duomenimis (1–6 m. romų vaikų skaičius Lietuvoje) ir 2014 m. LGKT tyrimo metu surinkta informacija.

<i>amžiaus grupėje</i>	(2011 m. surašymas)	(2011 m. surašymas)		
<i>Asmenų su viduriniu ir aukštesniu išsilavinimu dalis 20 – 29 m. grupėje</i>	85 proc. (2011 m. surašymas)	20 proc. (2011 m. surašymas)		30 proc.
1.3 Uždavinys: tobulinti romų tautybės vaikų neformalųjį ugdymą				
<i>Vaikų, dalyvaujančių neformaliojo ugdymo programose, dalis</i>	20 proc. (2011 m.) ⁴¹	Nėra duomenų.		Atitinka šalies vidurkį
1.4 Uždavinys: tobulinti suaugusiųjų romų tautybės asmenų švietimą				
<i>Asmenų su pradinio išsilavinimu dalis 20 m. ir vyresnių asmenų grupėje</i>	8 proc. (2011 m. surašymas)	32 proc. (2011 m. surašymas)		20 proc.
<i>Asmenų su pagrindiniu išsilavinimu dalis 20 m. ir vyresnių asmenų grupėje</i>	13 proc. (2011 m. surašymas)	31 proc. (2011 m. surašymas)		40 proc.
<i>Asmenų su viduriniu ir aukštesniu išsilavinimu dalis 20 m. ir vyresnių asmenų amžiaus grupėje</i>	78 proc. (2011 m. surašymas)	27 proc. (2011 m. surašymas)		30 proc.
<i>Suaugusiųjų asmenų, dalyvaujančių mokymosi visą gyvenimą programose, dalis</i>	5,7 proc. (2011 m.) ⁴²	Nėra duomenų.		Atitinka šalies vidurkį
2. Tikslas: Didinti sveikatos paslaugų prieinamumą romų tautybės asmenims				
2.1 Uždavinys: stiprinti romų tautybės asmenų informuotumą apie sveikatos paslaugas				
<i>Apdraustųjų privalomuoju sveikatos draudimu dalis</i>	91 proc. (2011 m.) ⁴³	76 proc. (2011 m.) ⁴⁴		Atitinka šalies vidurkį
<i>Gyventojų dalis, vertinančių savo sveikatą blogai ir labai blogai</i>	23 proc. (2013 m.) ⁴⁵	Nėra duomenų.		Atitinka šalies vidurkį

⁴¹ LR Švietimo ir mokslo ministerija. 2012. *Neformaliojo švietimo koncepcija*. Patvirtinta Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2005 m. gruodžio 30 d. įsakymu Nr. ISAK-2695, nauja redakcija 2012 m. kovo 29 d. įsakymo Nr. V- 554.

⁴² LR Valstybės kontrolė. 2013. *Valstybinio audito ataskaita. Neformaliojo suaugusiųjų švietimo plėtra*. 2013 m. birželio 28 d. Nr. VA-P-50-9-8
Europos Sąjungos Taryba. 2011. Tarybos rezoliucija dėl atnaujintos Europos suaugusiųjų mokymosi darbotvarkės. 2011 12 20, Nr. 2011/C 372/01. Prieiga internete: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:372:0001:0006:LT:PDF> [paskutinį kartą jungtasi 2014 12 17].

⁴³ Draudžiamųjų privalomuoju sveikatos draudimu registro duomenys, 2011 12 01.

⁴⁴ Išvestinis rodiklis apskaičiuotas remiantis 2011 m. surašymo duomenimis, pagal romų tautybės asmenų ekonominio aktyvumo statusą, amžių ir ekonomiškai neaktyvių asmenų kategorijas. Išvestinio rodiklio duomenys patikslinti remiantis Draudžiamųjų privalomuoju sveikatos draudimu registro duomenimis apie 2011 m. nedraustus asmenis,

⁴⁵ Statistikos departamentas. 2013. *Pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimas 2013 m.* Prieiga internete: <http://osp.stat.gov.lt/viesos-duomenu-rinkmenos> [paskutinį kartą jungtasi 2014 12 17].

<i>Gyventojų, sergančių lėtinėmis ligomis, dalis</i>	37 proc. (2013 m.) ⁴⁶	Nėra duomenų.		Atitinka šalies vidurkį
<i>Gyventojų, negavusių medicininės konsultacijos ar gydymo (išskyrus odontologo) per paskutinius 12 mėn., dalis</i>	5 proc. (2013 m.) ⁴⁷	Nėra duomenų.		Atitinka šalies vidurkį
<i>Gyventojų, negavusių odontologo konsultacijos, gydymo per paskutinius 12 mėn., dalis</i>	5 proc. (2013 m.) ⁴⁸	Nėra duomenų.		Atitinka šalies vidurkį

3. Tikslas: Skatinti romų įsitraukimą į darbo rinką

3.1 Uždavinys: vykdyti aktyvios darbo rinkos politikos priemones

<i>Užimti gyventojai (proc.) - 15 metų ir vyresni asmenys, dirbantys bet kokią darbą, gaunantys už jį darbo užmokestį pinigais arba išmokas natūra (maisto produktais ar kitais gaminiais) ar turintys pelno (pajamų)</i>	45 proc. (2011 m. surašymas)	6 proc. (2011 m. surašymas)		20 proc.
<i>Bedarbiai (proc.) - 15 metų ir vyresni asmenys kurie nedirba, bet aktyviai ieško darbo</i>	11 proc. (2011 m. surašymas)	34 proc. (2011 m. surašymas)		20 proc.
<i>Asmenų dalis, kurių pagrindinis pragyvenimo šaltinis yra socialinės pašalpos</i>	7 proc. (2011 m. surašymas)	26 proc. (2011 m. surašymas)		15 proc.
<i>Skurdo rizikos lygis</i>	20,6 proc. (2013 m.) ⁴⁹	Nėra duomenų.		Patikslinti gavus 2015 m. duomenis

4. Tikslas: Siekti romų moterų įgalinimo

4.1 Uždavinys: stiprinti romų moterų galimybes dalyvauti visuomeniniame gyvenime

<i>Užimtos moterys (proc.) - 15 metų ir vyresni asmenys, dirbantys bet kokią darbą, gaunantys už jį darbo užmokestį pinigais arba išmokas</i>	43 proc. (2011 m. surašymas)	Nėra duomenų.		20 proc.
---	--	---------------	--	----------

⁴⁶ Statistikos departamentas. 2013. *Pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimas 2013 m.* Prieiga internete: <http://osp.stat.gov.lt/viesos-duomenu-rinkmenos> [paskutinį kartą jungtasi 2014 12 17].

⁴⁷ Statistikos departamentas. 2013. *Pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimas 2013 m.* Prieiga internete: <http://osp.stat.gov.lt/viesos-duomenu-rinkmenos> [paskutinį kartą jungtasi 2014 12 17].

⁴⁸ Statistikos departamentas. 2013. *Pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimas 2013 m.* Prieiga internete: <http://osp.stat.gov.lt/viesos-duomenu-rinkmenos> [paskutinį kartą jungtasi 2014 12 17].

⁴⁹ Statistikos departamentas. 2014. *Namų ūkių pajamos ir gyvenimo sąlygos, skurdo rizika.* Pranešimas spaudai 2014 08 28, prieiga internete: <http://osp.stat.gov.lt/pranesimai-spaudai?articleId=2780372> [paskutinį kartą jungtasi 2014 12 17].

<i>natūra (maisto produktais ar kitais gaminiais) ar turintys pelno (pajamų)</i>				
<i>Motery, su pradiniu išsilavinimu dalis 20 m. ir vyresnių moterų grupėje</i>	10 proc. (2011 m. surašymas)	33 proc. (2011 m. surašymas)		15 proc.
<i>Motery, su pagrindiniu išsilavinimu dalis 20 m. ir vyresnių moterų grupėje</i>	10 proc. (2011 m. surašymas)	26 proc. (2011 m. surašymas)		40 proc.
<i>Motery, su viduriniu išsilavinimu dalis 20 m. ir vyresnių moterų grupėje</i>	78 proc. (2011 m. surašymas)	30 proc. (2011 m. surašymas)		35 proc.

5. Tikslas: Gerinti romų tautybės asmenų gyvenamojo būsto sąlygas

5.1 Uždavinys: Stiprinti romų teisės į būstą įgyvendinimą

<i>Asmenų, gyvenančių namų ūkiuose, susiduriančiuose su išvardytomis būsto problemomis, dalis: varvantis stogas, drėgnos sienos (grindys, pamatai), supuvę langai arba grindys</i>	20 proc. (2013 m.) ⁵⁰	Nėra duomenų.		Patikslinti gavus 2015 m. duomenis
<i>Asmenų, gyvenančių nepakankamai šildomuose būstuose, dalis</i>	29 proc. (2013 m.) ⁵¹	Nėra duomenų.		Patikslinti gavus 2015 m. duomenis
<i>Asmenų, gyvenančių namų ūkiuose, susiduriančiuose su ekonominiais sunkumais (dėl pinigų stokos negali laiku sumokėti būsto nuomos, komunalinių mokesčių, būsto ar kitų paskolų, kredito įmokų) dalis</i>	14 proc. (2013 m.) ⁵²	Nėra duomenų.		Patikslinti gavus 2015 m. duomenis
<i>Gyventojų, neturinčių vonios/ dušo gyvenamajame būste, dalis</i>	13 proc. (2013 m.) ⁵³	49 proc. (2011 m. surašymas)		35 proc.

6. Tikslas: Skatinti tarpkultūrinį dialogą

<i>Nenorinčių gyventi su romais vienoje</i>	66 proc.	-		45 proc.
---	-----------------	---	--	----------

⁵⁰ Statistikos departamentas. 2013. *Pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimas 2013 m.* Prieiga internete: <http://osp.stat.gov.lt/viesos-duomenu-rinkmenos> [paskutinį kartą jungtasi 2014 12 17].

⁵¹ Statistikos departamentas. 2013. *Pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimas 2013 m.* Prieiga internete: <http://osp.stat.gov.lt/viesos-duomenu-rinkmenos> [paskutinį kartą jungtasi 2014 12 17].

⁵² Statistikos departamentas. 2013. *Pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimas 2013 m.* Prieiga internete: <http://osp.stat.gov.lt/viesos-duomenu-rinkmenos> [paskutinį kartą jungtasi 2014 12 17].

⁵³ Statistikos departamentas. 2013. *Pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimas 2013 m.* Prieiga internete: <http://osp.stat.gov.lt/viesos-duomenu-rinkmenos> [paskutinį kartą jungtasi 2014 12 17].

<i>kaimynystėje Lietuvos gyventojų dalis</i>	(2013 m.) ⁵⁴			
--	-------------------------	--	--	--

⁵⁴ 2013 m. Lietuvos socialinių tyrimų centro Etninių tyrimų instituto atliktas visuomenės nuostatų tyrimas, prieiga internete: <http://www.ces.lt/wp-content/uploads/2010/02/Visuomen%C4%97s-nuostatos-2013.pdf> [paskutinį kartą jungtasi 2014 12 17].